

JOOST VAN DRIESSCHE

HANDELINGS(ON)BEKWAME TECHNOLOGIE

Recensie van: Peter-Paul Verbeek (2011) *Moralizing technology. Understanding and designing the morality of things*. Chicago: The University of Chicago Press.

Krisis, 2012, Issue 2

www.krisis.eu

Al dachten we daar graag anders over, artefacten, van bruggen (Winner 1980) tot sleutelhangers (Latour 1997), – dat is de les die *Science and Technology Studies* (STS) veelvuldig herhalen – hebben ook een moreel karakter: we gebruiken ze niet zonder dat ze ons tegelijk instrueren. Ze geven mede vorm aan onze ervaringen, ons handelen, ons bestaan en onze subjectiviteit, zegt Peter-Paul Verbeek, en daarom is de vraag niet van de lucht: '(w)elke richting zou de weldoordachte vormgeving van iemands (door technologie) gemedieerde subjectiviteit en van mediërende technologieën moeten uitgaan?' (Verbeek 2011: 156).

Verbeeks *Moralizing technology* is geenszins een pleidooi voor een roekeloze overgave aan technologie, zoekt evenmin ons te vrijwaren van haar invloed, maar wil, tastend naar het *juiste midden*, haar ontwikkeling 'ac-compagneren met' een bezinning op 'verantwoorde vormen van (techno-

logische) mediatie' (157-158). Het boek steunt goeddeels op zijn analyse, in *De daadkracht der dingen*, van de 'mediërende' rol van technologische artefacten in mens-wereldrelaties; herhaalt zijn pleidooi voor een '*materiele esthetica*' van productontwikkeling; maar legt, met Foucault, meer nadruk op een esthetica van het *bestaan* in de omgang met die artefacten.

Artefacten, recapituleert Verbeek, 'mediëren' onze *waarneming*. Hij denkt bijvoorbeeld aan een bril en aan een thermometer. Ze brengen een bepaalde relatie met de wereld tot stand en kunnen aspecten in onze waarneming van de wereld versterken of verzwakken. Andere technologieën 'mediëren' ons *handelen* en onze levenswijze: een scherpe toon en knipperlampje in het dashboard bijvoorbeeld sporen bestuurder en passagier aan de gordel om te doen. Deze vermogens van technologieën zijn geen kenmerken van de artefacten, maar van de *relaties* die we ermee onderhouden.

'Mediaties' van ons handelen door artefacten drukt Verbeek in latouriaanse termen uit als 'translaties' van 'actieprogramma's'. 'Wanneer een entiteit een relatie aangaat met een andere entiteit, worden de originele actieprogramma's van beide getransleerd in een nieuw' (Verbeek 2011: 10). Derhalve hebben dingen 'daadkracht', zegt Verbeek; '(t)echnologieën blijken in staat te "handelen" in de wereld van de mens' (Verbeek 2011: 32). *Handelen* zet hij dan wel tussen enigszins ironiserende aanhalingstekens, want zomaar handelen doen dingen nu ook weer niet. Dingen 'mediëren' weliswaar onze ervaringen en handelingen, maar, stipuleert Verbeek, men kan ze moeilijk écht intenties of vrijheid toeschrijven, en ook niet ter verantwoording roepen (42). Ze 'doen' *iets* dat niet geheel terug te brengen valt tot onze intenties ('ze mediëren, eerder dan dat ze een soort neutrale "intermediair" zijn' (52) van menselijke bedoelingen), maar het gaat slechts om 'technologise intentionaliteit', die niet kan 'bestaan zonder de menselijke intentionaliteiten die haar ondersteunen' (58): het menselijke aspect moet haar enigszins *souteneren*.

Op dit punt verschilt Verbeeks postfenomenologie duidelijk van Latours constructivisme, dat begint in onzekerheid omtrent de *aard* en *locatie* van handelingen en intenties (bijv. Latour 1988: 35). Latours hypersymmetrie tussen mensen en niet-mensen gaat Verbeek te ver. Reeds in *De daad-*

kracht der dingen hanteerde hij liever ‘het fenomenologisch onderscheid (...) tussen mensen die handelen en een wereld van dingen waarin gehandeld wordt’ (Verbeek 2000: 239).

Hoe dan ook, dat dingen dingen ‘doen’, dat ze mensen dingen ‘doen’ doen – zij het aangehaald –, betekent het een en ander voor bestaande morele denkkaders, redeneert Verbeek, waarin enkel het subject (niet het handelingsonbekwame object) handelt, dat wil zeggen *iets gedaan krijgt*, en waarin de moraliteit van handelingen gelegen is in juist de toerekeningsvatbaarheid van hun auteur, dat wil zeggen de *afwezigheid van gedragsbepalende invloeden*. ‘Zodra we inzien dat moraliteit niet exclusief een menselijke aangelegenheid is, zijn materiële “interventies” in morele oordelen niet op te vatten als vervuilingen van een “zuivere wil”, maar als media van moraliteit’ (Verbeek 2011: 39). Vandaaruit vraagt Verbeek zich af, ten eerste, hoe ‘mediërende’ technologieën verantwoord kunnen worden ontworpen, en ten tweede hoe de gebruiker ervan zichzelf nog als een verantwoordelijk moreel subject kan denken.

Verantwoorde ontwerppraktijken

Van ontwerpers van technologische artefacten verlangt Verbeek dat ze niet alleen de functionaliteit van producten in het oog houden, maar ook de onvermijdelijke ‘mediaties’ ervan ontwerpen. Dat ‘mediaties’ fundamenteel onvoorspelbaar zijn, hoeft volgens Verbeek nog niet te betekenen dat er geen pijn te trekken valt op de toekomstige ‘mediërende’ rol die een technologie in ontwikkeling zal spelen: ontwerpers kunnen uitstekend worden toegerust om zelfs ‘mediaties (...) expliciet in een technologie (te) ontwerpen’ (94). In *Moralizing technology* stelt hij daartoe een, zeg maar, ‘anticipatie- en beoordelingsapparaat’ samen dat een ‘mediatieanalyse’ kan uitvoeren. Hij doet ontwerpers drie manieren aan de hand om de ‘mediërende’ rol van een technologie in te schatten – de ene al betrouwbaarder dan de andere.

In eerste instantie kunnen ontwerpers een beroep doen op hun niet onfeilbare, maar onontbeerlijke verbeelding om zo veel mogelijk op ‘relevante mediaties’ (100) te anticiperen. In tweede instantie kunnen ze wat

Verbeek een *vermeerderde CTA* (*constructive technology assessment*) noemt opzetten. Daarmee bedoelt hij de gebruikelijke CTA’s, die een product dat in de maak is constructief voeden met *feedback*, maar die zijn ingesteld op voornamelijk menselijke actoren, te *vermeerderen* met een inschatting door alle deelnemers van de mogelijke ‘mediaties’ van de niet-mens-onder-constructie. Hoewel ook hiermee niet ‘alle mediërende rollen van een technologie in ontwerp zullen zijn voorspeld’, schat Verbeek, geeft het de verbeelding van ontwerpers alvast een meer systematisch karakter (104). Ten slotte kunnen ontwerpers tijdens de ontwerpfasen scenario’s opstellen waarin het product en de gebruikers samen in verschillende en specifieke gebruikssituaties optreden. ‘Een omgeving van virtuele realiteit in combinatie met een scenariogebaseerde ontwerpbenadering’, vermoedt Verbeek, ‘stelt ontwerpers waarschijnlijk in staat vooruit te lopen op een groot aantal facetten van de toekomstige mediërende rollen van de technologie in ontwerp’ (105).

Dan is het zaak de morele kwaliteit van de geanticiperde ‘mediaties’ te *beoordelen*, de gewenste ‘mediaties’ te verwelkomen en de ongewenste te weren. Om zo veel mogelijk morele argumenten met betrekking tot een bepaald probleem boven water te krijgen, kunnen ontwerpers zich laten leiden door een ‘analyse van belanghebbenden’ (*stakeholder analysis*). Opnieuw stelt Verbeek voor de analyse te vermeerderen door ook ‘de morele betekenis van de technologie in ontwerp zelf (te) behandelen’: ontwerpers kunnen zich buigen over het morele karakter van de *nadrukkelijk ontworpen* mediaties, de *impliciete* mediaties, de verschillende *vormen* van mediatie en, later, over het uiteindelijke resultaat (106-107).

Bovenal, en niettegenstaande de onmogelijkheid van een volledig accurate voorspelling, stelt Verbeeks anticipatie- en beoordelingsapparaat ontwerpers in staat *hun* ‘verantwoordelijkheid te nemen voor de mediërende rollen *van de technologieën* die ze ontwerpen’ (109; mijn klemtoon). Ontwerpers zullen gebruikers vertrouwen inboezemen wanneer een technologie doet wat gebruikers er redelijkerwijs van mogen verwachten, wanneer ontwerpers *verantwoord* te werk gaan en de technologie *betrouwbaar* is. ‘De mate waarin beide aspecten van vertrouwen (betrouwbaarheid en verantwoordelijkheid) werkelijk worden gerealiseerd’, becijfert Verbeek, ‘hangt af van de mate waarin de uiteindelijke *gevolgen van*

het gebruik van een technologie kunnen worden gekoppeld aan de *activiteiten en bedoelingen van de ontwerpers en gebruikers* (132; mijn klemtonen). Anders gezegd: de mate waarin de *output* van de technologie kan worden gekoppeld aan de *input* van ontwerpers en gebruikers. En dat, lijkt mij, komt neer op de mate waarin *die technologie zelf* buiten spel kan worden gezet.

Nu heb ik zelf aldoor *mediatie* aangehaald, want per slot van rekening gaat het dan niet meer over mediators, maar over de ontwikkeling van technologieën die *vertrouwen* sorteren – van *intermediairs*. Dat is het hele eieren eten. Precies hun betrouwbaarheid onderscheidt ze van mediators. Intermediairs ‘voegen, zoals we weten, voorspelbaarheid toe aan de omgeving’, zegt Latour, ‘terwijl (mediatoren) (...) die plots kunnen laten splitsen op onverwachte manieren’ (Latour 2005: 202). Voor een intermediair geldt: ‘de input ervan bepalen is voldoende om de output ervan te bepalen’ (39). Het is een *black box*; de onderdelen ervan zijn niet in tel. Daarentegen verschaft de input van mediators ‘nooit een goede voorspelling van hun output; hun specificiteit moet elke keer in acht worden genomen. Mediators transformeren, vertalen, vervormen en wijzigen de betekenis of de elementen die ze verwacht worden te dragen’ (39).

En vanzelfsprekend heeft Verbeeks anticipatie- en beoordelingsapparaat de constructie van intermediairs op het oog – van betrouwbare, probleemarme, handelingsonbekwame producten. (Wees anders behoed.) Alleen wanneer het de bewegingsruimte van het artefact onder constructie verkleint kan het de ruimte van de verantwoordelijkheid van de ontwerper en de gebruiker openen. Als, aan de andere kant, de technologie zich niet voegt, ‘(a)ls we de impact van (een technologie) (...) *niet* kunnen koppelen aan wat de ontwerpers ervan bedoelden dat (ze) (...) tot stand brengt en hoe de gebruikers ervan (ze) (...) aanwenden’ – als we de *output* van een technologie niet kunnen verbinden met de *input* van ontwerpers en gebruikers –, dan echter, verklaart Verbeek, ‘is het moeilijk (ze) (...) “betrouwbaar” te noemen en er zeker van te zijn dat (ze) (...) op *verantwoorde* wijze is ontworpen’ (Verbeek 2011: 132; mijn klemtonen).

Zelfformatie

In *Moralizing technology* gaat Verbeek ook na hoe mensen nog vrij en verantwoordelijk kunnen worden gedacht wanneer bepaalde handelingen in de vorm van ‘scripts’ of ‘handelingsprogramma’s’ in artefacten zijn ingeschreven. Vrijheid zoekt Verbeek niet in wrijvingsloos handelen; en dat technologieën handelingen voorstellen, betekent ook niet dat mensen die klakkeloos hebben uit te voeren. Vrijheid houdt voor Verbeek in dat mensen een kritische *relatie* onderhouden met de invloed van technologieën, waarin ze de gelegenheid te baat nemen hun subjectiviteit mee vorm te geven door richting te geven aan de impact van technologieën op hun bestaan – een idee van subjectvorming dat hij ontleent aan Foucaults laatste delen van zijn *Geschiedenis van de seksualiteit*.

Inderdaad wordt Foucault in *L’usage des plaisirs* bij de oude Grieken een omgang met de lusten gewaar die niet bij voorbaat is gereguleerd of ‘waarbij het morele subject gerelateerd is aan een wet of een verzameling wetten, waaraan het zich moet onderwerpen’ (Foucault 1984: 32), maar een omgang die eerder de nadruk legt op zelfpraktijken en subjectievormingen waarbij ‘(d)e stipte naleving van voorschriften (...) betrekkelijk onbelangrijk (kan) zijn, als we het tenminste vergelijken met wat van het individu wordt geëist opdat het zich tot moreel subject constitueert in de verhouding die het tot zichzelf heeft, zijn verschillende handelingen, gedachten en gevoelens’ (32). Die opgave van morele zelfconstitutie vereist, onder andere, dat het individu bepaalt welk deel van zichzelf onderwerp is van morele handelingen (Foucault noemt het *bepaling van de ethische substantie*); en dat het aan zichzelf werkt en zichzelf vormt als subject van zijn handelingen (*ethische arbeid*) (29-30).

Een soortgelijke opgave stelt zich volgens Verbeek met betrekking tot het gebruik van ‘mediërende’ (ik gebruik opnieuw aanhalingstekens) technologieën; de verwevenheid van mens en technologie is aandachtsterrein voor de ethische zorg voor zichzelf:

‘In onze technologische cultuur is onze technologisch gemedieerde subjectiviteit de *ethische substantie* bij uitstek en wordt de *ethische arbeid* in

zelfpraktijken uitgemaakt door het bedachtzaam gebruiken van technologie door haar mediërende rol in ons bestaan te anticiperen en te wijzigen, beseffend dat elke manier van technologiegebruik tevens onze subjectiviteit helpt vormen' (Verbeek 2011: 83-84).

Maar wát precies, vraag ik mij af, in de omgang met die 'verantwoord ontworpen en betrouwbaar functionerende' technologieën geeft dan nog aanleiding tot overweging? En waaruit bestaat dan de ethische *arbeid*, wanneer de output van een technologie ondubbelzinnig kan worden verbonden met de input van ontwerpers en mezelf, wanneer, met andere woorden, ik mezelf moeiteloos kan beschouwen als het subject van elke handeling die *ik* met het apparaat verricht en mezelf heus niet hoeft te bekommeren om de specificiteit van die intermediair? *Tenzij het artefact wordt gedeconstrueerd* – een praktijk waar Verbeek trouwens niet voor te vinden is¹ – of *het anderszins problematisch wordt*, is de scheidslijn tussen het *mechaniek* ervan en mijn handelingen weinig dynamisch en makkelijk te trekken. Dat geldt voor brillen en thermometers. En in feite inmiddels ook voor Verbeeks favoriete voorbeeld van echoscopie in prenatale diagnostiek: hoewel de tijding onverwacht kan zijn en de echoscoop verwachtende ouders voor moeilijke beslissingen kan plaatsen, is de werking en het gebruik van het apparaat in hoge mate voorspelbaar en gereguleerd.

Deze situatie verschilt cruciaal van die waarin de oude Grieken met betrekking tot de *aphrodisia* verkeerden. Foucault schrijft dat 'wat de wetten van de *polis* voorschreven of verboden en wat de gangbare gewoonte toestond of afwees, *ontoereikend* was om het seksuele gedrag van een man te regelen die bedacht was op zichzelf. 'Blijkens de wijze waarop zij dit soort lust beschouwden', stelt Foucault vast 'dat het hier om een moreel *probleem* ging' (Foucault 1984: 38; klemtonen toegevoegd). Maar van een probleem is bij Verbeek pas sprake wanneer hij naar eigen zeggen '*beyond mediation* gaat – *voorbij* 'mediatie': omstandigheden waarin *onmogelijk* nog onderscheid kan worden gemaakt tussen 'menselijke en technologische intentionaliteit', en die de *mogelijkheid* tarten van zowel zijn concept van 'morele mediatie' (141) als zijn begrip van 'morele zelfconstitutie' (150-152). Allicht: hier heeft hij met mediatie (niet aangehaald) te maken, met gebeurtenissen die anticipatie en beoordeling weer-

staan. Het inschatten, beoordelen en ontwerpen van de 'morele mediatie' van artefacten vereist daarentegen de productie van *intermediairs*: om iets betrouwbaars te kunnen zeggen over het *effect* van een technologie, de rol die ze gaat spelen in mens-wereldrelaties, moet ze – dat is de prijs van *vertrouwen* – als intermediair worden geconstrueerd; over het gedrag van mediators valt *in het algemeen* niets te zeggen.

Beyond mediation illustreert Verbeek met de kwestie van een patiënt met de ziekte van Parkinson die werd behandeld met elektrostimulatie (*deep brain stimulation* – DBS) via geïmplanteerde stimulatie-elektroden in de nucleus subthalamicus (STN). De situatie wordt beschreven door Leentjens e.a. (2004) en door hen gevoeglijk als 'een ethisch probleem' aangeduid.² Elektrostimulatie van de nucleus subthalamicus (STN-DBS) verminderde de symptomen van de ziekte bij de patiënt, maar vrijwel onmiddellijk na de operatie vertoonde de man ontremd, manisch en megalomaan gedrag.

STN-DBS veranderde de patiënt niet alleen op een manier die de behandelende artsen niet hadden voorzien, ze bleken daarenboven niet in staat *greep te krijgen* op de elementen in de verbinding, noch op de technologie, noch op de patiënt. 'Bij manipuleren van de stimulatiefrequentie, -amplitude, -pulsbreedte en elektrodencombinatie bleek er echter nauwelijks enige marge te zijn. Patiënt was ofwel motorisch in een redelijke conditie, maar met een manifome beeld met gebrek aan zelfreflectie en ziekteinzicht, ofwel bedlegerig in een psychisch niet-afwijkende toestand' (Leentjens e.a. 2004). Variaties in de input van de elektrogestimuleerde patiënt hadden geen zichtbare uitwerking en konden niet betekenisvol aan de output worden gekoppeld: tussen beide lag onbekend terrein – een mediator was in het spel die de input verdonkeremaande, tenminste *dat* bleek.³

Ik stel mij voor dat juist hier nog heel wat ethische arbeid te verrichten valt⁴; dat we die verbindingen en verbindingsmodi met technologieën, waarin we onszelf haast niet kunnen onderscheiden van de technologie en die ons danig wegleiden van ons vertrouwde zelf, tot *ethische substantie* maken; en dat we *zelftechnieken* uitwerken (bijvoorbeeld door de technologie, in de praktijk van haar verdere ontwikkeling, van zich *af te*

splitsen) waarmee we onszelf tot de morele subjecten in de verbinding maken.

Concluderend

Verbeek werkt in *Moralizing technology* een methode uit voor de anticipatie en beoordeling van de toekomstige rol van technologische artefacten in mens-wereldrelaties, staat er evenwel op dat we artefacten die naar verwachting functioneren 'mediërende technologieën' blijven noemen en schotelt ze voor als *quasi*-problemen voor onze morele zelfconstitutie. Werkelijk problematische technologieën aan de andere kant, die ons zelfbegrip nadrukkelijk aan de kaak stellen, raken helaas aan de grens van zijn ethisch perspectief op de vrijheidspraktijk en zelfcreatie, gaan zogenaamd 'voorbij mediatie' en, besluit hij, vereisen een aparte analyse (150-152).

Joost Van Driessche studeerde architectuur in Brussel en filosofie in Groningen. In Groningen werkt hij momenteel aan een proefschrift over de verschillen in strategie tussen wetenschap, literatuur en ethiek in de omgang met taal.

Literatuur

Foucault, M. (1984) *Het gebruik van de lust. Geschiedenis van de seksualiteit 2*. Nijmegen: SUN.

Latour, B. (1997) *De Berlijnse sleutel en andere lessen van een liefhebber van wetenschap en techniek*. Amsterdam: Van Gennep.

Latour, B. (1988) *The Pasteurization of France*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Latour, B. (2005) *Reassembling the social. An introduction to actor-network theory*. Oxford: Oxford University Press.

Leentjens, A.F.G. e.a. (2004) 'Manipuleerbare wilsbekwaamheid. Een ethisch probleem bij elektrostimulatie van de nucleus subthalamicus voor ernstige ziekte van Parkinson'. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 148: 1394-1398.

Verbeek, P.-P. (2000) *De daadkracht der dingen. Over techniek, filosofie en vormgeving*. Amsterdam: Boom.

Verbeek, P.-P. (2011) *Moralizing technology. Understanding and designing the morality of things*. Chicago: The University of Chicago Press.

Winner, L. (1980) 'Do artifacts have politics?' *Daedalus* 109 (1): 121-136.

© De Creative Commons Licentie is van toepassing op dit artikel (Naamsvermelding-Niet-commercieel 3.0). Zie <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/nl> voor meer informatie.